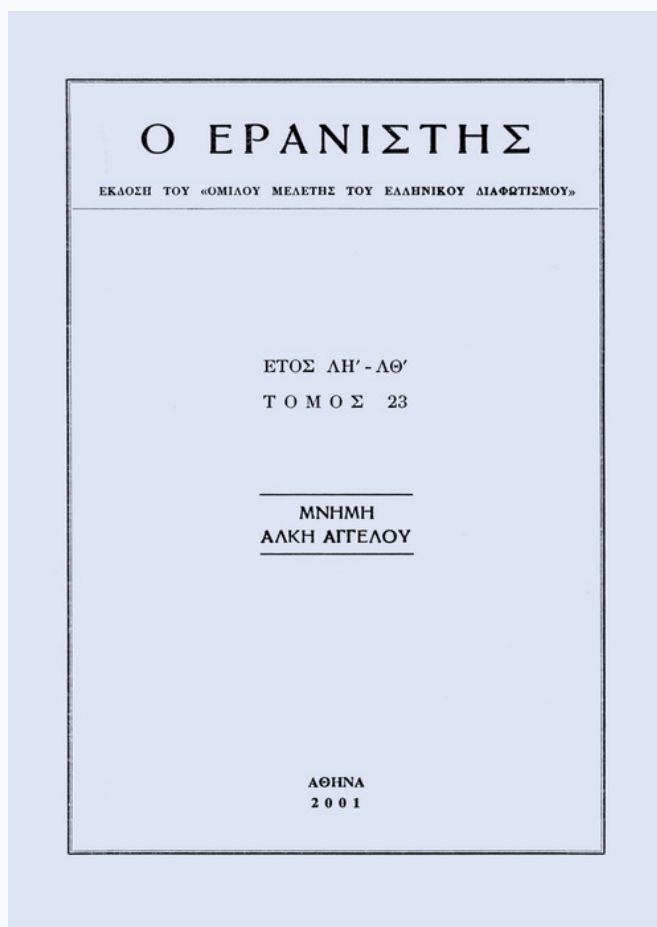

The Gleaner

Vol 23 (2001)

In Memoriam of Alkis Angelou

«Ο Ινδός φιλόσοφος». «Οικονομία του ανθρωπίνου βίου». Διαδοχικές ελληνικές μεταφράσεις ενός αγγλικού εγχειριδίου ηθικής

Αλεξάνδρα Σφοίνη

doi: [10.12681/er.157](https://doi.org/10.12681/er.157)

To cite this article:

Σφοίνη Α. (2001). «Ο Ινδός φιλόσοφος». «Οικονομία του ανθρωπίνου βίου». Διαδοχικές ελληνικές μεταφράσεις ενός αγγλικού εγχειριδίου ηθικής. *The Gleaner*, 23, 114–132. <https://doi.org/10.12681/er.157>

“Ο ΙΝΔΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ”
“ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΥ ΒΙΟΥ”

Διαδοχικές ελληνικές μεταφράσεις
ενός αγγλικού έγχειριδίου ήθικης

Η ΜΙΚΡΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΑΠΟ ΗΘΙΚΟΥΣ ΑΦΟΡΙΣΜΟΥΣ, ή όποία κυκλοφόρησε άνωνύμως στό Λονδίνο τό 1751 με τόν παράξενο τίτλο *The Oeconomy of human life, translated from an Indian manuscript, written by an ancient Bramin, to which is prefixed an account of the manner in which the said manuscript was discover'd in a letter from an english Gentleman, now residing in China, to the Earl of*****, άπασχόλησε για καιρό τήν κριτική εξαιτίας του μυστηριώδους συγγραφέα της, φέροντας στό προσκήνιο δύο διαφορετικά πρόσωπα τών αγγλικών γραμμάτων του 18ου αιώνα: τόν κομψό έπιστολογράφο λόρδο Chesterfield¹ και τόν άνερχόμενο εκδότη-βιβλιέμπορο, θεατρικό συγγραφέα και ποιητή Robert Dodsley.²

1. ‘Ο Philip Dormer Stanhope, 4th Earl of Chesterfield (1694-1773), διπλωμάτης και πολιτικός με κλασικές και φιλοσοφικές σπουδές, φίλος του Alexander Pope, του Jonathan Swift, του Βολταίρου και του Μοντεσκιέ, έγινε γνωστός κυρίως χάρη στις έπιστολές του, στις όποιες άποτυπώνονται τά ήθη τής αγγλικής άριστοκρατίας του 18ου αιώνα. Δύο συλλογές δημοσιεύθηκαν μετά τόν θάνατό του, *Letters to his Son* (1774) και *Letters to his Godson* (1890). ‘Ακολούθησαν πολλές έπανεκδόσεις και μεταφράσεις, ιδίως στα γαλλικά και στα γερμανικά, βλ. David Roberts (έκδ.), *Lord Chesterfield's Letters*, Oxford University, 1994.

2. ‘Ο Robert Dodsley (1703-1764), γιός δασκάλου από τό Mansfield, πέρασε δύσκολα νεανικά χρόνια ως μαθητευόμενος ύφαντής και ύπηρέτης σε άρχοντικά. Οι πρώτες ποιητικές συλλογές του εκδόθηκαν άνωνύμως: *Servitude, a Poem, to which is prefix'd an introduction, humbly submitted to the consideration of all Noblemen, Gentlemen and Ladies, who keep many Servants... written by a Footman, in behalf of good Servants and to excite the bad to their duty* (1729), *A Sketch of the miseries of poverty* (1731), *A Muse in livery, or the Footman's miscellany* (1732). ‘Η έπιτυχία του θεατρικού έργου του *The Toy-shop* (1735) και ή προστασία του Alexander Pope του επέτρεψαν νά άναδειχθεϊ σύντομα σε εξέχοντα εκδότη-βιβλιέμπορο με σημαντική δραστηριότητα στην προώθηση του έργου τής νεαρής τότε Society for the Encouragement of Arts, Manufactures and Commerce. ‘Από τό Tully's Head στό Λονδίνο εκδόθηκαν και διακινήθηκαν υπό τή διεύθυνσή του πολλά έργα νέων ή δοκιμασμένων άγγλων συγγραφέων (Pope, Samuel Johnson, David Hume, Thomas Gray, Edmund Burke κ.ά.), συλλογές

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ «μετάφραση» τοῦ ὑποτιθέμενου ἰνδικοῦ χειρογράφου εἶχε ἀποδοθεῖ σὲ ἓναν ἀριστοκράτη διάσημο γιὰ τὸ ἐκλεπτυσμένο ὄφος του —εἰκάζεται ὅτι οἱ φῆμες γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου, τὶς ὁποῖες ὥστόσο δὲν ἔσπευσε νὰ διαψεύσει ὁ Chesterfield, διαχύθηκαν τεχνιέντως ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Dodsley³— συνετέλεσε στὴν ἐπιτυχία τοῦ βιβλίου, πράγμα πὺ ἀποδείχθηκε ἰδιαίτερα κερδοφόρο γιὰ τὸν ἐκδότη του, ὅπως ἄφηνε νὰ ἐννοηθεῖ μιὰ κάπως καυστική κριτική πὺ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ *Gentleman's Magazine*.⁴ Πράγματι τὸ βιβλιάρκι ἔγινε γρήγορα δημοφιλὲς φθάνοντας τὴν 7ῃ ἐκδοση μέσα σὲ ὀκτὼ μόλις μῆνες. Χρησιμοποιώντας τὸ δόκιμο τέχνασμα τῆς ψευδομετάφρασης,⁵ ὑπὸ τὸν μανδῦα τοῦ σοφοῦ Βραχμάνου, τοῦ ὁποῖου τὸ κύρος ἀποκαθιστοῦσε ὁ διάλογος τῆς Δύσης μὲ τὴν Ἀνατολή τὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτι-

κλασικῶν θεατρικῶν ἔργων, ποιημάτων καὶ ἠθικῶν διδαγμάτων (*A Select Collection of old Plays, A Collection of Poems by several hands, Select Fables of Esop and other fabulists*) καὶ λογοτεχνικὰ περιοδικὰ (*Museum, The World, Annual Register*). Στὰ δικά του ποιητικὰ ἢ θεατρικὰ ἔργα συνήθιζε νὰ σατιρίζει τὶς συμπεριφορὲς τῆς αὐλικῆς «society»: *The King and the Miller of Mansfield* (1737), *Sir John Cockle at Court* (1738), *The Blind Beggar of Bethnal Green* (1741), *Rex and Pontifex* (1745), *The Triumph of Peace* (1749), *Public Virtue* (1753), *Melpomene or the Regions of Terror and Pity* (1757), *Cleone* (1758). Γιὰ τὸν Dodsley καὶ τὸ ἔργο του, βλ. Ralph Straus, *Robert Dodsley. Poet, Publisher and Playwright*, Νέα Ὑόρκη 1968 (1910)· M. Andrieux, «Notice sur Robert Dodsley et sur 'Le Magasin des Curiosités'», *Chefs d'œuvre des théâtres étrangers. Théâtre anglais, Rowe, Otway, Dodsley*, Παρίσι 1929, σ. 411-424· James E. Tierney (ἔκδ.), *The Correspondence of Robert Dodsley, 1733-1764*, Cambridge University, 1988· Harry M. Solomon, *The Rise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print*, Southern Illinois University, 1996.

3. Ἡ πρώτη ἐκδοση κυκλοφόρησε μὲ τὴ σφραγίδα τοῦ βιβλιοπωλείου τῆς Mary Cooper, μὲ τὸ ὅποιο συνεργαζόταν ὁ Dodsley, ἐνῶ οἱ ἐπόμενες διακινήθηκαν μὲ τὸ δικό του ὄνομα. Οἱ διαξιφισμοὶ τῶν δύο βιβλιοπωλείων, σχετικὰ μὲ τὴν αὐθεντικότητα καὶ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου, ἦταν προφανῶς σκηνοθετημένοι καὶ εἶχαν σκοπὸ τὴν αὐξήση τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ κοινοῦ. Ἀντιπαράθεσις συνεχίστηκαν γιὰ ἀρκετὸ διάστημα ἀπὸ τὶς στῆλες τῶν φιλολογικῶν περιοδικῶν εἰσάγοντας καὶ ἄλλα ὀνόματα στοὺς πιθανοὺς συγγραφεῖς, βλ. Ralph Straus, *ὁ.π.*, σ. 172 κ.ἑ. καὶ James E. Tierney, *ὁ.π.*, σ. 41-43.

4. Ralph Straus, *ὁ.π.*, κυρίως κεφ. viii, «The Oeconomy of human life», σ. 169 κ.ἑ.

5. Ἡ ψευδο-μετάφραση χρησιμοποιήθηκε ὡς ἄλλοθι γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ λογοτεχνικῶν ἢ ἰδεολογικῶν ἀνανεώσεων, ὥστε νὰ γίνουν εὐρύτερα ἀποδεκτὲς μέσω τῆς ἀναγωγῆς σὲ ἀρχετυπικὰ μοντέλα. Γιὰ λεπτομέρειες καὶ βιβλιογραφία, βλ. Ἀλεξάνδρα Σφοίνη, *Ξένοι συγγραφεῖς μεταφρασμένοι ἑλληνικά, τ. Α' (15ος-17ος αἰ.)*, Ἀθήνα, KNE/EIE (ὑπὸ ἔκδοσιν).

THE
OECONOMY
 OF
HUMAN LIFE.

Translated from an *Indian* Manuscript,
 written by an ancient BRAMIN.

~~TO~~ which is prefixed,

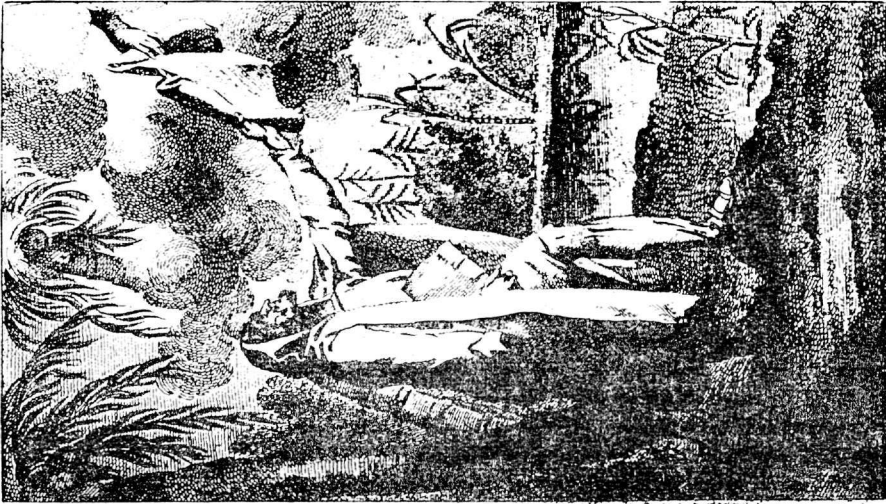
An Account of the Manner in which
 the said MANUSCRIPT was discover'd.

IN

A LETTER from an *English* Gentleman,
 now residing in *China*, to the ~~King~~ of ****.

L O N D O N:
 Printed for M. COOPER, at the *Globe* in
Paternoster-Row, 1751.

σμοῦ,⁶ ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν κατοχύρωση πού προσέφερε ἓνα ἰσχυρὸ ὄνομα τῆς ἀριστοκρατίας, ὁ Dodsley κατόρθωσε νὰ πραγματοποιήσῃ μίαν ἀπὸ τὶς ἐλάσσονες λογοτεχνικὲς ἐπιτυχίες τοῦ αἰώνα.⁷

Τὸ βιβλίον ἀκολουθεῖ ἐν πολλοῖς τὴν παράδοση ἐγχειριδίων πού ἐμφανίστηκαν τὸν 15ο αἰώνα μὲ ἀντικείμενο τὴ ρύθμιση οἰκογενειακῶν, οἰκονομικῶν καὶ ἄλλων σχέσεων καὶ τὴ διαμόρφωση μιᾶς ἀστικῆς βιοθεωρίας βασισμένης στὴν ἔννοια τῆς οἰκονομίας, ἀπὸ τὰ πρόωγα γραπτὰ τοῦ φλωρεντινοῦ Leon Battista Alberti (*Del governo della famiglia*) ὡς τὸ ἐμβληματικὸ γιὰ τοὺς ἀστοὺς ἔργο τοῦ Benjamin Franklin (*The Way to Wealth or Poor Richard's Almanack*, 1732-1757).⁸ Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη.⁹ Στὰ ἐπιμέρους κεφάλαια τοῦ πρώτου μέρους παρουσιάζονται μὲ ὕφος ἀπλὸ καὶ ποιητικὸ —πού θυμίζει κάπως τὸν ἄνετο, ἀφρόντιστο καὶ διαλογικὸ τρόπο γραφῆς τοῦ Pope, ἰδίως στὸ *An Essay on Man*¹⁰— τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀτόμου, πρὸς τὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνία, τέλος τὰ καθήκοντά του πρὸς τὸν Θεό. Παρεμβάλλονται κεφάλαια περὶ παθῶν καὶ περὶ διαφορῶν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Τὸ δεύτερο μέρος εἶναι ἓνα εἶδος «δοκιμίου περὶ τοῦ ἀνθρώπου» (ἀνθρώπινη μορφή καὶ ψυχὴ, αἰσθήσεις καὶ συναισθήματα, σκοπὸς τοῦ βίου, ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, ἐλαττώματα καὶ προτερήματα, εὐτυχία, δυστυχία, θάνατος). Σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ παραδοσιακὲς ἀρετὲς καὶ κακίες (π.χ. φρόνηση, καρτερία, μετριοφροσύνη, ἐγκράτεια, ἀσωτία, φιλαργυρία, φθόνος,

6. Γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Ἀνατολῆς βλ. Michèle Duchet, *Anthropologie et histoire au siècle des Lumières*, Παρίσι, Flammarion, 21977. Ἐπίσης Eduard Said, *Orientalism*, Νέα Ὑόρκη 1979.

7. Ralph Straus, ὁ.π., σ. 180. Τὴν ἴδια τακτικὴ, χωρὶς ὅμως τὴν ἴδια ἐπιτυχία, εἶχε ἀκολουθήσει ὁ Dodsley στὸ ἔργο του *The Chronicle of the Kings of England, written in the manner of the ancient Jewish Historians, by Nathan ben Saggi, a Priest of the Jews, for T. Cooper*, 1740, στὸ ἴδιο, σ. 178, 313.

8. Werner Sombart, Ὁ Ἀστός. *Πνευματικὲς προϋποθέσεις καὶ ἱστορικὴ πορεία τοῦ δυνατοῦ καπιταλισμοῦ*, Ἀθήνα, Νεφέλη, 1998, σ. 115 κ.έ. (Βερολίνο 1913). Συχνὰ ἡ λέξις οἰκονομία ἐμπεριέχεται στὸν τίτλο τέτοιων ἐγχειριδίων, π.χ. Vincenzo Tanara, *L'Economia del Cittadino in Villa*, Μπολόνια 1648. Σύμφωνα μὲ τὸν Sombart (ὁ.π., σ. 380, 384), ἡ ἀγγλογερμανικὴ ἔκδοση μὲ τὸν τίτλο *The Oeconomy of Human Life, Haushaltungskunst des menschlichen Lebens* (1785) ἀποτελεῖ σύνοψη ἀπὸ τὰ γραπτὰ τοῦ Franklin.

9. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου εἶχε ἤδη κυκλοφορήσει στὴ συλλογὴ *Miscellanies or Trifles* (1745). Ἡ αὐτοτελὴς ἔκδοση τοῦ 1750 περιλαμβάνει δύο μέρη, δηλαδὴ μίαν προσθήκη στὸ ἤδη δημοσιευμένο κείμενο.

10. Dustin H. Griffin, *Alexander Pope. The Poet in the Poems*, Princeton University, 1978, σ. 129.

άλαζονεία) συνυπάρχουν μαζί με νέες ήθικες αξίες και έπιταγές, στις οποίες συγκαταλέγονται ή ένθερμη προτροπή προς την έργασία (πού ήχει κάπως πουριτανικά),¹¹ ό έπαινος τής σπουδής και τής έπιστήμης, ή αναφορά στα καθήκοντα του άτόμου προς την κοινωνία, ή έξαρση των ιδιοτήτων του καλού μονάρχη. Πρόκειται για την προσπάθεια προσαρμογής παλαιότερων ήθικών δομών στις συνθήκες τής σχηματιζόμενης άστικής κοινωνίας —ζήτημα που άπασχολούσε έντονα τή βρετανική φιλοσοφική σκέψη του 18ου αιώνα.¹²

Οι πολυάριθμες μεταφράσεις του έγχειριδίου σε εύρωπαϊκές γλώσσες έπιβεβαίωσαν την ανταπόκριση του κοινού. Στο διάστημα 1751-1815 έγιναν γύρω στις 12 διαφορετικές μεταφράσεις στα γαλλικά. Η πρώτη, ή οποία παραγγέλθηκε από τον πρίγκιπα τής Όράγγης για τή χρηστή διαπαιδαγώγηση τής κόρης του, εκδόθηκε από τον ίδιο τον Dodsley.¹³ Σχεδόν ταυτόχρονα εκδόθηκαν άλλες δύο γαλλικές μεταφράσεις, μία στο Λονδίνο¹⁴ και μία στο Βερολίνο.¹⁵ Τήν έπόμενη χρονιά (1752) κυκλοφόρησαν

11. Ό τύπος του άστου που έξοικονομεϊ (homo oeconomicus) σκιαγραφείται στο κεφάλαιο περί έργασίας (*application*): «Idleness is the parent of want and of pain; but the labour of virtue bringeth forth pleasure. The hand of diligence defeateth want; prosperity and success are the industrious man's attendants. Who is he that hath acquired wealth, that hath risen to power, that hath clothed himself with honour, that is spoken of in the city with praise, and that standeth before the king in the counsel? even he that hath shut out idleness from his house; and hath said unto Sloth, thou art mine enemy. He riseth up early, and lieth down late; he exerciseth his mind with contemplation, and his body with action; and preserveth the health of both», *The Oeconomy of human life*, μέρος Α', βιβλίο Ι, κεφ. 3. Για τó άσκητικό πνεύμα του άστου, βλ. Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1904-1905.

12. Βλ. σχετικά Wolfgang H. Schrader, *Ethik und Anthropologie in der englischen Aufklärung. Der Wandel der moral-sense-theorie von Shaftesbury bis Hume*, Άμβούργο, F. Meiner, 1984 και Raimund Ottow, *Markt - Republik - Tugend. Probleme gesellschaftlicher Modernisierung im britischen politischen Denken, 1670-1790*, Βερολίνο, Akademie, 1996.

13. *L'Oeconomie de la vie humaine, traduite sur un manuscrit indien composé par un ancien Bramine. On a mis à la tête une lettre d'un Gentil-homme anglois demeurant à la Chine, adressé au Comte de****, qui contient un récit de la manière dont ce manuscrit a été découvert, ouvrage traduit en françois sur la traduction angloise du manuscrit indien d'un ancien Bramine par S. de la Douëspe*, Λονδίνο, Robert Dodsley, 1751.

14. *L'Oeconomie ou la Règle de la vie humaine, traduite de l'anglois par le sieur Michel Despreffays, ancien conseiller du roi...*, Λονδίνο, P. Vailland, 1751.

15. *Le Bramine inspiré, traduit par Désormes, comédien françois*, Βερο-

μεταφράσεις στὰ γερμανικά, στὰ ἰταλικά καὶ στὰ λατινικά. Ἡ λατινική μετάφραση —καὶ αὐτὴ ἔκδοση τοῦ Dodsley— ἀνέφερε στὸν ὑπότιτλό της τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα,¹⁶ ἐνῶ στὸν ὑπότιτλο τῆς ἰσπανικῆς (1755) ἐμφανίστηκε τὸ ὄνομα τοῦ Chesterfield.¹⁷ Εἶναι γεγονός ὅτι διατηρήθηκε κάποια σύγχυση ὡς πρὸς τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου —ἀσφαλῶς θὰ ἔπαιζε ρόλο καὶ τὸ πρότυπο τοῦ ἐκάστοτε μεταφραστῆ.¹⁸ Ἀπὸ τοὺς προλόγους φαίνεται ὅτι ὀρισμένοι μεταφραστὲς γνώριζαν τὸν πραγματικὸ συγγραφέα, ἄλλοι δὲν ἀπασχολήθηκαν μὲ τὸ ζήτημα, ἀρκοῦμενοι στὸ ἠθοπλαστικὸ περιεχόμενο τῆς συλλογῆς, ἐνῶ σπανίως γινόταν ἀντιληπτὴ ἡ σκοπιμότητα τῆς ἀνωθυμίας.¹⁹

Ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση κυκλοφόρησε τὸ 1782, γύρω στὰ 30 χρόνια

λίνο, F.-G. Birnstiehl, 1751. Κλεψίτυπη ἔκδοση τῆς μετάφρασης κυκλοφόρησε τὴν ἴδια χρονιά στὸ Βερολίνο, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Lescallier, γραμματέα ἢ ἀντιγραφέα τοῦ Désormes.

16. «Primum Anglicè à Roberto Dodsley conscripta». Διακινήθηκε ἀπὸ τὴ Mary Cooper.

17. Γιὰ τὶς διαδοχικὲς ἐκδόσεις καὶ μεταφράσεις, βλ. Ralph Straus, ὁ.π., σ. 180, 315. Ἐπίσης A.-E. Barbier, *Dictionnaire des ouvrages anonymes*, τ. 2, Παρίσι, G.-P. Maisonneuve & Larose [1964], σ. 22-24· J.-M. Querard, *La France littéraire ou Dictionnaire bibliographique*, τ. 2, Παρίσι, G.-P. Maisonneuve & Larose [1964], σ. 567-569· *British Museum General Catalogue of Printed Books to 1955. Compact Edition*, Νέα Ὑόρκη 1967· *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale. Auteurs*, τ. 40, Παρίσι 1910.

18. Πβ. τοὺς τίτλους δύο πορτογαλικῶν μεταφράσεων μὲ μικρὴ χρονικὴ ἀπόσταση: *Economia da vida humana, obra traducida da hum manuscrito Indiano, escripta por hum antigo Bramano... Composta na lingua Inglesa pelo celebre Conde de Chesterfield...*, Bahia, M. A. da Silva Serva, 1818 καὶ *Economia da vida humana, por Roberto Dodsley. Tradueção portugueza*, Παρίσι, J. Smith, 1827.

19. Π.χ. ἓνας γερμανὸς μεταφραστὴς, ὁ ὁποῖος βασίστηκε στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Désormes, ἀφοῦ παίζει ἀρκετὰ μὲ τὴν ἰδέα τοῦ συγγράμματος ἐνὸς σοφοῦ Βραχμάνου ποῦ ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ ἓναν δανὸ ἱεραπόστολο στὸ ναὸ τοῦ μεγάλου Λάμα, καταλήγει «μερικοὶ πίστεψαν ὅτι ὁ συγγραφέας εἶναι Ἰνδός, ἀλλὰ γνωρίζουμε ὅτι εἶναι ὁ Dodsley», βλ. *Der durch die Bibel begeisterte Bramine. Ausgefertiget von einem Missionar...*, Λιψία, Carl Ludwig Jacobi, 1752, σ. 3-10, 193. Στὸν τίτλο μιᾶς ἄλλης γερμανικῆς μετάφρασης φέρεται ὡς συγγραφέας ὁ Chesterfield, ἐνῶ παράλληλα ὑπογραμμίζεται ἡ χρησιμότητα τοῦ ἐγχειριδίου γιὰ τοὺς Γερμανοὺς, στοὺς ὁποῖους τὸ ἀφιερώνει ὁ Jacob Schmitz, «πολίτης τῶν βορειοαμερικανικῶν ἐλευθέρων κρατῶν»: *Die Lebensweisheit der Hindus. Aus der Handschrift eines alten Braminen in englischer Sprache herausgegeben von dem Herm Grafen von Chesterfield. In treuer Übersetzung seinen deutschen Landsleuten, besonders zu Geschenken unter Freunden und Freundinnen, von Eltern*

L. E.
PHILOSOPHIE
 I N D I K O N ,
 O U
 L'ART DE VIVRE M...
 DANS LA
S O C I E T E .

Renfermés dans un petit nombre de Feuilles
 par les plus épurés de la Morale ;
 rédigé par un ancien Braminé.

A-VIENNE EN AUTRICHE.
 Chez Mr. Joseph de Baumeister,
 Docteur en Droit, & propriétaire
 d'une Typographie.
 MDCCCLXXXII.

Μ Δ Ο Σ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ
 Η^Μ
 ΜΕΓΑΛΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΧΩΣ ΖΗΝ
 ΕΙΣ ΤΗΝ
Κ Ο Ι Ν Ο Τ Η Τ Α .

Περιεχομένη εις ένα όλιγον αριθμόν εκ-
 λεκτικωτέρων διδασκαλιών της ηθικής.
 συλλεγείσαι παρά Γυμναστικούς
 τινος των Παλαιών.

Εν τῇ Βιέννῃ τῆς Αυστρίας.
 Παρὰ Γεωργίου Βαμβακίου Νομοδιδασ-
 κτῆος ἔκδοσις.
 ἀφ' ἑβ. 1782

μετὰ τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο καὶ τὶς πρῶτες εὐρωπαϊκὲς μεταφράσεις, ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Joseph Baumeister στὴ Βιέννη —εἶναι ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ τυπογράφου— μὲ τὸν τίτλο Ὁ Ἰνδὸς φιλόσοφος ἢ μέθοδος τοῦ εὐτυχῶς ζῆν εἰς τὴν κοινότητα, περιοχομένη εἰς ἓνα ὀλίγον ἀριθμὸν ἐκλεκτωτέρων διδασκαλιῶν τῆς ἠθικῆς συλλεχθεῖσαι παρὰ Γυμνοσοφιστοῦ τινος τῶν παλαιῶν (...) καὶ μὲ δίγλωσσο κείμενο (ἑλληνικὰ-γαλλικὰ ἀντικριστά). Ἡ ἐπιλογή τοῦ γαλλικοῦ διαμέσου μὲ τὸν ἴδιο τίτλο *Le Philosophe indien, ou l'art de vivre heureux dans la société, renfermés dans un petit nombre de préceptes les plus épurés de la morale, rédigés par un ancien Bramine* (Ἄμστερνταμ, E. van Harrevelt, 1760)²⁰ ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ἀπήχηση ποῦ ἔβρισκε τὸ μοντέλο τοῦ σοφοῦ ἀνατολίτη στὴ Δύση μεταφερόταν χωρὶς δυσκολία στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπου ἄλλωστε δὲν ἔλειπε καὶ ἡ αἴσθηση τῆς πολιτισμικῆς ἐγγύτητάς.²¹ Ὡστόσο ὁ Baumeister δὲν ἀναφέρεται στὴν ἀνατολικὴ προέλευση τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλὰ τὸ παρουσιάζει ὡς σύγγραμμα τοῦ «Μιλῶρδ Χεστερφιελδίου, ἐνὸς ἐκ τῶν σοφωτέρων καὶ ἐκλεκτωτέρων συγγραφέων τῆς Ἀγγλίας», βιβλίον ἠθοπλαστικὸ ποῦ ἀξίζει νὰ μεταφραστεῖ («ἡ οὐράνιος ἠθικὴ ἐβίασεν σχεδὸν ὅλα τὰ γένη τῆς Εὐρώπης νὰ τὸ μεταφράσωσιν»), ἐξ οὗ ἡ ἔκκληση αἰεὶς τὸ κλεινὸν γένος τῶν Ἑλλήνων» νὰ «μὴ λείψῃ ἡ συνδρομή, μάλιστα ἡ ὀγλήγωρος ἀγορὰ τοῦ παρόντος βιβλιαρίου», ὥστε νὰ

an ihre heranwachsende Kinder, gewidmet von Jacob Schmitz, Bürger der nordamerikanischen Freistaaten und Mitglied des Columbian Ordens, Düsseldorf, J. H. C. Schreiner, 1825. Σὲ μιὰ μεταγενέστερη γερμανικὴ μετάφραση (*Lebensweisheit für alle Stände...*, Braunschweig, Friedrich Bieweg, 1850) ξεκαθαρίζουν ἀρκετὰ καλὰ τὰ πράγματα: ὁ μεταφραστὴς ἀναφερομένος στὸ ἱστορικὸ τοῦ πρωτοτύπου σημειώνει ὅτι ὁ Dodsley ἐπέλεξε αὐτὸν τὸν τίτλο γιὰ νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη σὲ παμπάλαιες ἀξίες καὶ ὅτι ἔχει ἐμποτίσει τὸ ἔργο του μὲ τὴ βιβλικὴ σοφία τοῦ Σολομώντα καὶ τοῦ Σιράχ.

20. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς μετάφρασης αὐτῆς εἶχε κυκλοφορήσει μὲ τὸν τίτλο *L'Élévir de la morale indienne, ou Économie de la vie humaine, composée par un ancien Bramine* (...), Παρίσι, Ganeau, 1760. Ἐπανεκδόθηκε ἀκόμη δύο φορές μὲ διαφορετικούς τίτλους: *Manuel de l'homme, ou Économie de la vie humaine*, Παρίσι, Bastien, 1773, καὶ *Morale indienne, ou Économie de la vie humaine*, Παρίσι, Pichard, 1785, βλ. A.-E. Barbier, ὁ.π., στ. 23· J.-M. Quérard, ὁ.π., σ. 568.

21. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νεοελληνικὴ ἀφηγηματικὴ λογοτεχνία καὶ ξένες παραδόσεις. Ἡ ποικιλία τῶν ἀνατολικῶν καὶ ὀυτικῶν συμβόλων κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα», *Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Συγκριτικῆς Γραμματιολογίας. Σχέσεις τῆς ἑλληνικῆς μὲ τὶς ξένες λογοτεχνίες (28 Νοεμβρίου - 1 Δεκεμβρίου 1991)*, Ἀθήνα, Δόμος, 1995, σ. 67-83.

τυπωθῶν σύντομα καὶ ἄλλα «εἰς προκοπὴν τοῦ Ὑμετέρου Γένους».²²

Μεταφραστὴς εἶναι ὁ Γεώργιος Βεντότης, ἐγκατεστημένος μετὰ τὸ 1780 στὴν αὐτοκρατορία τῶν Ἀψβούργων.²³ Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν σπουδῶν του στὴν Πάδοβα, ἔχει στὸ ἐνεργητικὸ του δῦο μεταφράσεις ἔργων τοῦ γάλλου γιατροῦ André Tissot, *Ἀδνανισμοῦ Ἐπιτομὴ* (1777) καὶ *Νουθεσίαι εἰς τὸν Λαόν, εἰς διαφύλαξιν τῆς σωματικῆς ὑγείας πάνυ ὠφέλιμοι* (1780), τυπωμένες στὴ Βενετία ἀπὸ τοὺς Γλυκῆδες, οἱ ὁποῖες περιέχουν ἀπλὲς συμβουλὲς ὑγιεινῆς. Τὰ ἐγχειρίδια αὐτά, καθὼς καὶ ἐκεῖνα ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, μεταφράσεις ἢ ἐρανίσματα διὰ χεῖρὸς Βεντότη καὶ ἄλλων στὴ συνέχεια,²⁴ ἐντάσσονται στὴ νέα θεματολογία «τῆς εὐδαιμονίας», δηλαδὴ τῆς γήινης εὐτυχίας,²⁵ ἢ ὁποῖα ἀποτελώντας πλέον ἓνα αὐτοτελὲς (καὶ ἀποενοχοποιημένο) θεματικὸ πεδίο διδάσκεται μέσα ἀπὸ σειρὰ πρακτικῶν συμβουλῶν ποὺ ἀποβλέπουν στὴν οἰκονομία

22. «Τοῖς ἀναγινώσκουσιν Ἑλλησιν», σ. 4-13.

23. Σύμφωνα μετὰ πληροφορία τοῦ Γ. Ζαβίρα (*Νέα Ἑλλάς ἢ ἑλληνικὸν θέατρον, Ἀθήνα 1872*, σ. 220), ἡ ὁποία ἐγινε γενικότερα ἀποδεκτὴ, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ἐπαφὲς τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς λογοτεχνίας μετὰ τὴν ἀγγλικὴν (1780-1821)», *Ἀγγλο-ἐλληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τχ. 1-2 (1947), 18-22, 52-55 (: σ. 20) (πβ. τὼρα *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1985*, σ. 21-42, 490-496). Βλ. ἐπίσης Γ. Λάιος, «Γεώργιος Βεντότης, ὁ διαφωτιστὴς συγγραφέας καὶ τυπογράφος καὶ ὁ πατέρας τῆς ἐλληνικῆς δημοσιογραφίας. (Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ Αὐστριακὰ Ἀρχεῖα)», *Ἑπτανησιακὰ Φύλλα* 6 (1958), 162-184.

24. Βλ. σχετικὰ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, Ἀθήνα 1985*, σ. 253. Ἐπίσης Ἐμῆ Βαϊκούση, «Χρηστοθήθειες καὶ διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς τῶν νέων στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία (18ος-19ος αἰ.)», *Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συμποσίου. Ἱστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητος (Ἀθήνα, 1-5 Ὀκτ. 1984)*, τ. 1, Ἀθήνα, ΙΑΕΝ, 1986, σ. 287-299 καὶ Anna Tabaki - Alexandra Sphini, «Ty-pologie des manuels d'éthique et de comportement en langue grecque vers la fin du XVIIIe siècle: l'évolution du genre, reflet du processus de modernisation du Sud-Est Européen», *Revue des Études Sud-Est Européennes* XXX (1992), τχ. 3-4, 253-268.

25. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur dans la pensée et la littérature françaises au XVIIIe siècle*, Παρίσι, A. Colin, 1960 καὶ Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, ὁ.π., σ. 10. Ὁ λιτὸς πρόλογος τοῦ Βεντότη σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπόμενα ἐγχειρίδια (*Ἄρθος ἀρετῆς καὶ γνώσεως, ἥτοι Συνάθροισις κανόνων τινῶν, δι' ὧν δύναται τινὰς νὰ ζῆσιν τιμίως καὶ εὐτυχῶς*, Βιέννη 1794) συνοψίζει ἐπιγραμματικὰ: «Ἴδού, ὃ φιλομαθῆ, ἐν βιβλίαιριον μικρὸν μὲν ὡς βλέπεις, μέγα δὲ ὡς θέλεις τὸ δοκιμάσεις ἐμπράκτως, διὰ τοῦ ὁποίου θέλεις διδαχθεῖς πῶς νὰ ζήσεις τιμίως, ἡσύχως καὶ μετ' εὐτυχίαν». Βλ. ἐπίσης Ἑλένη-Αἰμιλία Παπαεμμμανουήλ-Καραθανάση, «Ἡ ἰδέα τῆς ὑγείας καὶ εὐδαιμονίας στὸ ἔργο τοῦ Ζακύνθιου λογίου Γεωργίου Βεντότη», *Πρακτικὰ τοῦ Ε' Διεθνοῦς Πανοπιῶν Συνεδρίου* (Ἀργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαρτίου 1986), τ. 4, Ἀργοστόλι 1991 (ἐπιμ. Γ. Ν. Μοσχόπουλος), σ. 367-377.

τοῦ καθ' ἡμέρας ἀνθρώπινου βίου — ἔννοια εἰσαγόμενη ἐμμέσως με αὐτὴ τὴν (προφανῶς μὴ συνειδητὴ) γνωριμία με τὴν ἀγγλικὴ λογοτεχνία. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μεταφραστῶν ἢ ἐραριστῶν τῶν ἠθικοπρακτικῶν αὐτῶν ἐγχειριδίων ἐστιάζεται κυρίως σὲ αἰδιότητες ἢ ἀρετὲς με τὴν εἰδοποιὸ ἀστικὴ ἔννοια, δηλαδὴ τέτοιες ποὺ νὰ κάνουν τίς λειτουργίες τῆς ἀγορᾶς καὶ τίς ἀνθρώπινες σχέσεις σταθμητὲς πάνω στὴ βίασὴ τοῦ *facta sunt servanda* καὶ τῆς ἱκανότητος κάθε ἀτόμου νὰ «οἰκονομεῖ» καὶ νὰ αὐτοσυντηρεῖται. Σὲ πρώτη γραμμὴ ἐξάιρεται ἔτσι ἡ ἐργατικότητα, ἡ ἀξιοπιστία, ἡ αὐτοσυγκράτηση καὶ ἡ φειδώ, ἡ ἐπιμονή, ἡ εὐκαμψία καὶ ἡ προσαρμοστικότητα, ἡ ἀλληλεγγύη με τὴν οἰκογένεια κτλ.), ὅ,τι δηλαδὴ ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ τὴν «κατάστροφή τῆς τεχνικῆς τῆς ἐπιβίωσης τοῦ (δημιουργούμενου) κοινωνιολογικοῦ τύπου τοῦ ἀστοῦ».²⁶

Παρὰ τὴ σχετικὴ ἀπλότητα με τὴν ὁποία παρέχεται ἡ *Μέθοδος* τοῦ εὐτυχῶς ζῆν εἰς τὴν κοινότητα, τὸ ἀγγλικὸ ἐγχειρίδιο ἠθικῆς στὴν ἑλληνικὴ του ἐκδοχὴ δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἰδιαιτέρη ἀνταπόκριση στὸ εὐρύτερο κοινό. Ἡ δίγλωσση ἐκδοσὴ τοῦ Baumeister, ἡ ὁποία εἶχε καὶ ἀρκετὰ λάθη (τυπογραφικὰ καὶ ἄλλα),²⁷ δὲν σημείωσε τὴν ἐμπορικὴ ἐπιτυχία ποὺ περίμενε ὁ ἐκδότης οὔτε ὑπῆρξαν ἐπανεκδόσεις.²⁸ Ὡστόσο χρησίμευσε ὡς διάμεσο γιὰ τὴ διάδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Dodsley στὸν βαλκανικὸ χῶρο.²⁹

Ἡ δευτέρη μετάφραση τοῦ ἐγχειριδίου ἔγινε μέσῳ τῆς ρωσικῆς, με τὸν πιστότερο πρὸς τὸ ἀγγλικὸ πρωτότυπο τίτλο *Οἰκονομία τῆς ζωῆς ἦτοι Σύνοψις τῆς ἠθικῆς, ἐκ τῆς ρωσικῆς γλώσσης μεταφρασθεῖσα παρὰ Σπυρίδωνος Δεστούνη, ἐν Μόσχᾳ, ἐν τῷ τῆς κοινότητος τυπογραφείῳ, παρὰ Λύμπη, Χαρίῳ καὶ Ποπόβ, ἔτει 1802*. Συνεκδίδεται ἡ *Ἠθικὴ τῶν*

26. Παναγιώτης Κονδύλης, *Ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς καὶ οἱ φιλοσοφικὲς ιδέες*, Ἀθήνα 1988, κεφ. VII, «Τὸ ἠθικοφιλοσοφικὸ πρόβλημα», σ. 158-159.

27. Κ. Θ. Δημαράς, «Ἐπαφὲς τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς λογοτεχνίας με τὴν ἀγγλικὴ (1780-1821)», ὅ.π., σ. 20. Πβ. παρακάτω τὴν κριτικὴ τοῦ Ἀσώπιου. Ἦσ σημειωθεῖ ὅμως ὅτι καὶ ἡ ἀνώνυμη μετάφραση τοῦ γαλλικοῦ διαμέσου ἦταν ἐπίπεδη, πολὺ κατώτερη ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Désormes, σύμφωνα με τὴν κριτικὴ τοῦ περιοδικοῦ *Année littéraire* 5 (1760), σ. 167, βλ. J.-Ch. Brunet, ὅ.π., σ. 23.

28. Κ. Θ. Δημαράς, «Ἐπαφὲς τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς λογοτεχνίας με τὴν ἀγγλικὴ (1780-1821)», ὅ.π., σ. 20.

29. Πβ. τὴ ρουμανικὴ μετάφραση με τὸν ἴδιο τίτλο, *Filosoful indian*. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Nicolae Jianu στὸν πρόλογο τῆς μετάφρασης (Βουκουρέστι 1835), σχετικὰ με τὴ χρησιμότητα τοῦ ἐγχειριδίου σὲ «ὄσους ἀσχολοῦνται με τὸ ἐμπόριο καὶ ἐπιθυμοῦν νὰ διαχειρισθοῦν τὴν περιουσία τους», βλ. Alexandru Duflu, *Les livres de sagesse dans la culture roumaine. Introduction à l'histoire des mentalités sud-est européennes*, Βουκουρέστι 1971, σ. 67 κ.έ.

παιδων τοῦ J.-H. Campe.³⁰ Μεταφραστὴς εἶναι ὁ Σπυρίδων Δεστούνης ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά, εἰκοσάχρονος σπουδαστὴς στὴ Μόσχα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη —μετέπειτα μέλος τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, πρόξενος τῆς Ρωσίας καὶ μεταφραστὴς ἐλλήνων κλασικῶν στὰ ρωσικά. Τὸ βιβλίον ἀφιερώνεται στὸν προικισμένο καὶ πολλὰ ὑποσχόμενο νεαρὸ Φρειδερίκο Λούζη, βλαστὸ τῆς «μερικῆς πατρίδος Κεφαλληνίας», γιὰ τοῦ κόμητος Λούζη, διπλωματικοῦ ὑπαλλήλου στὴν Πετρούπολη.³¹ Ἡ ἔκδοσις ἔγινε μὲ παιδαγωγικοὺς στόχους «διὰ τὴν ὠφέλειαν καὶ φωτισμὸν τοῦ γένους» καὶ μὲ δαπάνη τῶν πλουσίων ἐμπόρων τῆς «τιμιωτάτης ἀδελφότητος τῶν κυριῶν Ζωσιμάδων».

Ὁ Δεστούνης δὲν ἀσχολεῖται ιδιαίτερα μὲ τὸ πρωτότυπο. Σημειώνει ὡστόσο ὅτι εἶναι μετάφρασις ἀπὸ κάποια ἀσιατικὴ γλῶσσα στὰ ἀγγλικὰ καὶ σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὰς γλῶσσας, καὶ ὅτι ἔχει ἐκδοθεῖ στὰ ρωσικά τρεῖς φορές, γιὰ νὰ σχολιάσει στὴ συνέχεια κάποιες ιδιορρυθμίες ἀλλὰ καὶ ἀρετὲς ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν ἀσιατικὴ προέλευσίν της: «θέλει φανεῖ παράξενη εἰς πολλοὺς διὰ τὸ ὕφος της... ἡ ἰσχὺς, ἡ ἀπλότης καὶ καθαρότης τῆς ἠθικῆς ὅπου περιέχει ἤρρεσεν εἰς πολλοὺς. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο τῆς ἀνατολικῆς φιλοσοφίας ἐλπίζω ὅτι θέλει δεχθῆ ἀπὸ τοὺς ὁμογενεῖς, καθὼς καὶ ἀπὸ τ' ἄλλα γένη τῆς Εὐρώπης». Περισσότερο ἀνησυχεῖ γιὰ τὰ λάθη του καὶ τὴν κριτικὴ ποὺ θὰ ἀκολουθήσει, τὰ «βέλη σαρκασμοῦ, χολῆ βεβαμμένα», τὰ ὅποια θὰ ἐκτοξεύσουν ἐναντίον του «ἐκεῖνοι οἱ κακόγλωσσοι, ποὺ ψέγουν ὅτ' ἰδοῦσι».³²

Μετὰ τὴ δευτέρη μετάφρασή του, ἐνταγμένη καὶ αὐτὴ στὸ κλίμα τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τὸ ἐγχειρίδιον θὰ ἐπανέλθει στὸ ἐνδιαφέρον τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα σὲ μιὰ συγκυρία διαφοροτικῆ: ὁ ἐθνισμὸς, ἡ ἐνδοστρέφεια, ἡ ἀποστροφή πρὸς τὴ Δύση καὶ ἡ αἴσθησις ἀνωτερότητας ἀπέναντι στὴν Ἀνατολὴ ὀδηγοῦσαν στὰ πατροπαράδοτα (ἢ σὲ ὅσα θεωρήθησαν πατροπαράδοτα).³³

30. Ἡθικὴ τῶν παιδων ἢ Συνομιλίαι ἠθικαὶ διὰ τὰ παῖδια, σύνθεμα τοῦ Κ. Κάμπε, ἐκ τῆς γαλλικῆς γλῶσσης μεταφρασθεῖσα παρὰ Σ. Α., Δοκίμιον, σ. 136 κ.έ.

31. Γιὰ τὸν Δεστοῦνη καὶ τὸν Λούζη βλ. Ἡλίας Τσιτσέλης, Κεφαλληνικά Σύμμικτα, τ. 1, Ἀθήνα 1904, σ. 125-130, 337-344.

32. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας καὶ τὴν ἀπειρία του, πολλὰ ἀπὸ τὰ λάθη του ἀποδίδει σὲ δυσκολίες τοῦ τυπογραφείου τῆς κοινότητος στὴ Μόσχα: «Ὁ τύπος ὁ ἴδιος εἶναι τόσον ἀδιόρθωτος, κάμνει τόσα λάθη, ὅπου εἶναι ἀδύνατον νὰ τὰ παρατηρήσῃ τις ἄλλα, διότι οἱ τυπωταὶ μετὰ βίας καὶ μόλις γνωρίζουν τὰ ἡμέτερα γράμματα», στὸ ἴδιο.

33. Κ. Θ. Δημαράς, Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1985, σ. 356 κ.έ.

Οἰκονομία τοῦ ἀνθρωπίνου βίου τοῦ Φ. Σέστερφεϊλδ, μεταγλωττισθὲν ὑπὸ I. Z. Μάνιαρη καθηγητοῦ τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ γλώσσης ἐν τῇ κΒ. Ἀκαδημίᾳ Πραγματικῇ τῇ ἐν τῇ Τεργέστῃ, Μ. Βάης, 1833. Στὴν κοινότητα τῆς Τεργέστης³⁴ ἡ συντηρητικὴ στρόφη εἶχε ἐκδηλωθεῖ μετὰ τὸ 1819, δηλαδὴ μὲ τὴν ἀποχώρησιν τῶν κοραϊστῶν Κωνσταντινίου Ἀσώπιου καὶ Χριστόφορου Φιλητᾶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ σχολὴ καὶ μὲ τὴν ἀνάθεσιν τῆς διδασκαλίας σὲ ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας.³⁵ Ὁ συντηρητικὸς λόγος ἀποτυπώνεται στὸν ἐκτενὴ πρόλογον τοῦ μεταφραστῆ Ἰωάννη Ζαφ. Μάνιαρη ἀπὸ τὰ Ἀμπελάκια, ὁ ὁποῖος ἔχει χρηματίσει δάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης στὴ Ναυτικὴ Ἀκαδημία τῆς Τεργέστης ἀπὸ τὸ 1822 καὶ στὸ κοινοτικὸ σχολεῖο γιὰ μικρὸ διάστημα (1826-1827;), ἐνῶ, ἐπιδεικνύοντας πρακτικὸ πνεῦμα, ἔχει ἤδη μεταφράσει ἕνα ἔργον τοῦ Benjamin Franklin.³⁶ Ὁ Μάνιαρης ἀγνοεῖ τὶς προηγούμενες μεταφράσεις, δὲν ἀναφέρεται σὲ διάμεσον, δὲν ἀκολουθεῖ τὴ σειρά τῶν κεφαλαίων τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλὰ ἀποδέχεται καὶ αὐτὸς ὡς συγγραφεὴ τὸν Chesterfield («ὅτι δὲ τοῦτο εἶναι σύγγραμμα πολυμαθοῦς ἀνδρός, ὁποῖος ἦν ὁ Σεστερφεϊλδ, τὸ φανερῶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ βιβλίον δι' ὅτι φαίνεται ὅτι εἶναι συλλογὴ ἀπὸ πολλῶν σοφῶν ἠθικῶν γνώμας»)³⁷ Ἀποδέχεται ἀκόμη ὅτι ἡ συλλογὴ αὕτη ἀποφθεγμάτων («Ἑλλήνων σοφῶν καὶ ἄλλων... καὶ ἐκ τῶν ἱερῶν Γραφῶν») ἀπέκτησε τὴ φήμην τῆς ἀνατολικῆς προέλευσης, ἐπειδὴ «τόσον θαυμασμὸν ἐπροξένησεν εἰς τοὺς βιβλιογράφους διὰ τὰ ἐν αὐτῷ ἠθικὰ παραγγέλματα, ὥστε τινὲς μὲν ἐπωνόμασαν αὐτὸ χρυσοῦν (αι-

34. Στὸν πίνακα τῶν «Φιλομούσων Συνδρομητῶν» ποὺ παρατίθεται στὸ τέλος (115 ὄνομα, 127 σώματα), ἀναφέρονται ὁ «πρόεδρος τοῦ ἑλληνικοῦ γένους τοῦ ἐν Τεργέστῃ» Ἀλέξιος Μανουὴλ Ἡσαΐα, ὁ Μιχαὴλ Δημητρίου δάσκαλος στὴν ἑλληνικὴ σχολὴ τῆς Τεργέστης, ὁ Ἀλέξανδρος Φωτιάδης ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Κ. Μ. Κούμας κ.ἄ. Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα, βλ. Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, *Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης (1751-1830)*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1986.

35. Στὸ ἴδιον, σ. 273 κ.έ. Γιὰ τὴ σκληρυνση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν πατριαρχεικὴ ἐγκύκλιον τοῦ 1819-1820, βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1985, σ. 366-368 καὶ Φίλιππος Ἡλιού, *Τύφλωσον Κύριε τὸν λαόν σου*, Ἀθήνα, Πορεία, 1988, σ. 48 κ.έ.

36. Τρόπος τοῦ πλουτῆσαι τοῦ Βενιαμὴν Φραγκλίνου, Τεργέστη, Μ. Βάης, 1831 (πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸ *The Way to Wealth*). Ὁ Μάνιαρης θὰ ἐκδώσει στὸ μέλλον ἄλλα δύο βιβλία, πρακτικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ περιεχομένου: *Φιλογεωργικὰ ἢ μελέτη περὶ τῆς καλλιέργειας τῶν γαιῶν*, Τεργέστη 1852 καὶ *Νόμον Πανοπολίτου μεταβολῆ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Ἀγ. Ἐδαγγελίου*, Τεργέστη 1856. Βλ. σχετικὰ Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, *ὁ.π.*, σ. 573 καὶ Δ. Γκίνης - Β. Μέξας, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, 1800-1863*, Ἀθήνα 1939-1957, ἀρ. 2139, 5871, 7000.

37. «Προλεγόμενα», σ. 3-6.

reum), άλλοι δέ, ἐπειδὴ τὰ παράδοξα πράγματα ἀπεδίδοντο εἰς τοὺς Κινέζους, εἶπον ὅτι τοῦτο ἦν σύγγραμμα σοφοῦ Σιννοῦ καὶ μετεφέρθη ἀπὸ τὴν Κίναν».

Ἡ ἀπουσία τοῦ βιβλίου ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ θεωρεῖται δικαιολογημένη ἐπειδὴ «οἱ σοφώτεροι τοῦ Ἑθνους τότε ἐνασχολοῦντο εἰς πράγματα ὑψηλότερα καὶ ἀναγκαιότερα εἰς τὴν περίστασιν αὐτοῦ, ἢ ὥσως δὲν ἐφρόντισαν νὰ τὸ μεταφράσωσι, δι' ὅτι καὶ τὸ περιεχόμενον εἰς τοῦτο ἦν γνωστὸν εἰς αὐτούς, ὡς εἶναι καὶ εἰς ὅλους τοὺς πεπαιδευμένους», ὅμως ὁ τόνος σκληραίνει ὅταν ὁ λόγος στρέφεται στὴν τωρινὴ ὑποχρέωσιν νὰ μεταφραστεῖ «δι' ὅσους δὲν ἀνέγνωσαν ἀκόμη τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλων σοφῶν συγγράμματα» καὶ ἰδίως γιὰ τὴ νεολαία, γιὰ νὰ τὴν ἀποτρέψει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν ὅσων «δὲν συνεργοῦσιν εἰς τὴν βελτίωσιν τοῦ ἀνθρώπου· ἐνίοτε δὲ καὶ ἐξάπτουσι τὴν φαντασίαν τῶν νεανικωτέρων νὰ πράττωσι πράξεις, ἵνα δίδωσιν αἰτίαν ὕλης μυθιστοριῶν εἰς τοὺς μυθιστοριογράφους». Τὸ βιβλίον διδάσκει τὴν ἀρετὴν, καὶ εἶναι ἀναγκαῖο «ἡ ἀρετὴ νὰ μανθάνηται ἀπὸ τὰ βιβλία», ἔστω καὶ ἂν κάποιος θὰ ἀναρωτηθῶν «βιβλία παλαιὰ τοῦ περασμένου αἰῶνος, τώρα μᾶς βγάζεις ἔξω;» Ἀντίβαρο ἐπομένως τῶν μυθιστοριῶν, ἡ ἐπάνοδος ἐνὸς «παλαιοῦ βιβλίου» συνδέεται μὲ τὰ κλασικὰ προγονικὰ συγγράμματα, π.χ. τοῦ «ἠθικωτάτου σοφοῦ» Σωκράτη, τοῦ «δαμονίου» Πλάτωνος ἢ τοῦ «ὑπερενδόξου» Ξενοφῶντος.

*Κομφούκιος ἢ τέχνη τοῦ κοινωνικοῦ βίου, μεταφρασθεῖσα ἐκ μὲν τῆς ἀγγλικῆς εἰς τὴν γαλλικὴν ὑπὸ τῆς κ. Κομήσης Ριβαρὸλ, ἐκ δὲ τῆς γαλλικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Γ.Α., Κωνσταντινούπολη, Γ. Λαζαρίδης, 1848. Προτάσσειται ἀφιέρωσιν «εὐγνωμοσύνης ἕνεκα» σὲ γνωστὰ ὀνόματα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τῆς Πόλης.³⁸ Ὅπως δηλώνεται στὸν τίτλο, βασίστηκε στὴ γαλλικὴ μετάφραση *Encyclopédie morale, contenant les devoirs de l'homme en société, ou Économie de la vie civile traduite de l'anglais par Mme de L. de Rivarol*, Παρίσι 1802 (ἀκριβέστερα στὴ β' ἐκδοσιν, *Économie de la vie humaine*, 1821). Εἶναι ἡ μόνη ἑλληνικὴ μετάφραση ποὺ περιλαμβάνει (ὅπως καὶ τὸ γαλλικὸ διάμεσο) τὸ πλήρες*

38. «Τοῖς ἐντιμωτάτοις κυρίως Δημητρίῳ Φωτιάδῃ, Ἀθανασίῳ Ροσσέτῳ καὶ Κωνσταντίνῳ Μ. Καμαρᾷ». Στὸ τέλος περιλαμβάνει κατάλογο ἀπὸ 177 συνδρομητῆς (303 σῶματα), μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ φαναριώτικες οἰκογένειες Ἀριστάρχῃ, Ἀδοσίδῃ, Φωτιάδῃ, Ἀργυράμμῳ, ὁ Γ. Πιτζιπίος, ὁ Χ. Νικολαΐδης-Φιλαδελφεύς, οἱ τυπογράφοι Γ. Σκαρλάτος ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, Γ. Μάγνης ἀπὸ τὴ Σμύρνη, Γ. Μελισταγῆς ἀπὸ τὴ Σύρο, κληρικοί, δάσκαλοι, κ.ἄ., ποὺ μαρτυροῦν μιὰ καλὴ διακίνησιν τοῦ βιβλίου.

πρωτότυπο ἔργο, δηλαδή καὶ τὰ δύο μέρη,³⁹ καὶ ἡ μόνη ποὺ εἶχε ἐπανεκδόσεις.⁴⁰ Στὸν διεξοδικὸ πρόλογό του⁴¹ ὁ μεταφραστὴς Ἰωάννης Ἀθανασιάδης ἐκθέτει τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὠθησαν στὴ μετάφραση τοῦ «ὠφελιμωτάτου καὶ ἀναγκαιοτάτου» συγγράμματος, σὲ ὕφος ποὺ ἐναρμονίζεται μὲ τὴ συντηρητικὴ, ἀντιδυτικὴ στροφή τοῦ 1819: «τὰ μὲν θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ βιβλία, τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ σωτηρία τῆς ἀνθρωπότητος, κατήντησαν ἄχρηστα ἢ σπανιώτατα, τὰ δὲ ἐρωτικὰ ποιήματα καὶ ξένα μυθιστορήματα τὰ ὁποῖα τέρπουσι μὲν καὶ ὑψοῦσι τὸ πνεῦμα καὶ λεπύνουσι τὴν καρδίαν, παρεισάγουσιν ὅμως πολλάκις τὰ πολλὰ τούτων ὀλεθρίους ἀρχὰς καὶ ἀκολάστους ιδέας, πολλαπλασιάζονται καθ' ἑκάστην καὶ ἐπιπολάζουσιν, ἀναπληροῦντα τὸ κενὸν ἐκείνων καὶ ἐπασχολοῦντα καὶ διέποντα τὸ πνεῦμα τῆς ἀπειροκάκου καὶ ἀπρονοήτου νεολαίας ἀμφοτέρων τῶν φύλων». Ἐντούτοις ὁ συντηρητικὸς αὐτὸς λόγος δὲν εἶναι ἄμοιρος ἀντιφάσεων. Ὁ «φραγκισμὸς» θεωρεῖται συνώνυμος μὲ τὸν ἀντεθνισμὸ (καταφρονούμεν μὲν τὴν γησίαν ἡμῶν ἐθνικὴν ἀνατροφὴν καὶ ἐκπαίδευσιν, παρεδόθημεν δὲ εἰς τὸν ἐν πᾶσι καὶ κατὰ πάντα πηθικισμὸν τῶν Φράγγων, τὸν ὁποῖον ἀμφοτέρα τὰ φύλα κατηχοῦμεθα εἰς κομψὰ μὲν καὶ εὐφυῆ μυθιστορήματα τῆς Εὐρώπης, ἀλλότρια ὅμως καὶ ἀσύμφωνα πρὸς τὸ πνεῦμα τῶν ἡμετέρων ἡθῶν καὶ τοῦ ἔθνισμοῦ), ἡ ἀσιατικὴ προέλευση τῶν ιδεῶν τοῦ συγγράμματος ἀμφισβητεῖται μὲ ὑπεροψία («οὐδὲν ἔχουσι κοινὸν πρὸς τὴν ἀμάθειαν καὶ τὰ ἥθη καὶ τὰ πολιτεύματα καὶ ἔθιμα, τὰ ὁποῖα ἀκούομεν ὑπάρχοντα παρὰ τοῖς Ἀσιανοῖς λαοῖς καὶ ἰδίως τοῖς Κιναῖοις»), πρόκειται μᾶλλον γιὰ «προῖον νεωτέρου τινὸς Εὐρωπαϊοῦ νοός»), ἀλλὰ τελικῶς ἐπιλέγεται τίτλος ποὺ παραπέμπει στὴν ἀνατολικὴ σοφία: ἀντὶ *Οἰκονομία τῆς ζωῆς*, «ἵνα μὴ γίνῃ σύγχυσις πρὸς ἄλλην ὁμόνυμον ἐπιστήμην, τὴν πολιτικὴν οἰκονομίαν», ἐξηγεῖ ὅτι προτίμησε —διαφοροποιούμενος ἀπὸ τὸν Δεστούνη, τοῦ ὁποῖου γνωρίζει τὴ μετάφραση, ἀλλὰ

39. Τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ βιβλίου μεταφράστηκε καὶ κυκλοφόρησε αὐτοτελῶς στὰ γαλλικὰ ἀπὸ τὸν d'Harnouville, Χάγη, Scheurleer, 1753, βλ. J.-Ch. Brunet, *ἔ.π.*, στ. 22. Ἡ πρώτη γαλλικὴ μετάφραση ποὺ ἐνσωμάτωσε καὶ τὸ δεῦτερο τμήμα ἐκδόθηκε τὸ 1782 (Παρίσι, Belin) μὲ τὸν τίτλο *Manuel de tous les âges, ou Économie de la vie humaine, traduit d'un ancien manuscrit indien en anglais, et de l'anglais en français, sur la dernière édition, par Miss D.P.* (: Mlle Dupont). Ἡ δεῦτερη πλήρης μετάφραση (τμήμα I-II) ἔγινε ἀπὸ τὴν Louise Mather Flint, comtesse de Rivarol, βλ. J.-M. Quérard, *ἔ.π.*, σ. 568.

40. Γνωρίζουμε μία στὴν Κωνσταντινούπολη (1862, Α. Κορομηλάς & Π. Πασπαλλῆς) καὶ τρεῖς στὴν Ἀθήνα (1852· 1857, Ἴω. Ἀγγελόπουλος· 1887, Σπ. Κουουλίνος).

41. «Πρὸς τοὺς ἀναγινώσκοντα», σ. 3-8.

καὶ ἀπὸ τὴν κόμισσα de Rivarol—τὸν τίτλο *Κοινοῦ ἢ τέχνης τοῦ κοινωνικοῦ βίου*, ἐπειδὴ θυμίζει «τὸ ὄνομα τοῦ μεγίστου τῶν παρὰ τοῖς Κιναίσι φιλοσόφων».

Ὁ Ἀθανασιάδης ἐπιμένει στὴν πρακτικὴ διάσταση τῆς ἠθικῆς, ἡ ὁποία ἀπασχολεῖ μονομερῶς τοὺς εἰδήμονες, περισσότερο ὡς θεωρία παρὰ ὡς ἐφαρμογὴ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ποῦ εἶναι («ἡ τοῦ ἀνθρώπου εὐδαιμονία»).⁴² Τὸ σύγγραμμά (τὸ ὁποῖο ἐντόπισε στὴ Σμύρνη) ἐμπεριέχει ἓνα «ἐντελὲς ἠθικῆς σύστημα» —ἓνα σύστημα ὀρθολογικῆς κοινωνικότητας καὶ ἀστικῆς εὐπρέπειας: «τῶντι εἶναι τέχνη καὶ τῶν τεχνῶν ἡ μεγίστη καὶ δυσκολωτάτη μάλιστα τὸ νὰ ἤξεύρη τις νὰ ζῆσῃ εἰς τὸν ἐφήμερον τοῦτον κόσμον κοινωνικῶς πρὸς τοὺς ὁμοίους του, ἤγουν ἀβλαβῶς μὲν καὶ ὠφελίμως καὶ πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους, εὐσεβῶς δὲ καὶ ἀρεστῶς πρὸς τὸν Θεόν, διότι ἐκ τούτων καὶ μόνων πηγάζει τῶντι ἡ ἀληθὴς τοῦ ἀληθῶς λογικοῦ ἀνθρώπου εὐδαιμονία». Ὡς πρὸς τὴ γλῶσσα, ἀκολουθεῖται ἓνας ἠπιος ἐξαρχαῖσμός κατάλληλος γιὰ τὸ εὐρὺ κοινό: «ὔφος εἰς μὲν τοὺς σοφοὺς ἀρεστόν, εἰς δὲ τοὺς ἀπλοῦς καθαρὸν καὶ εὐληπτον, κατακολουθήσας τὰς καταχωρουμένας ἐν τοῖς ἡμετέροις περιοδικαῖς συγγράμμασι διατριβὰς τῶν πεπαιδευμένων ἐν Ἑλλάδι ὁμογενῶν».

Ἡ τελευταία μετάφραση —τελευταία ὡς πρὸς τὴ χρονολογία ἐκδόσεως (1850), ἀλλὰ μὲ ἀδελφὴ τὴ χρονικὴ στιγμή ποῦ ἐκπονήθηκε— δὲν ἀνήκει στὸ ἴδιο κλίμα μὲ τὶς δύο προηγούμενες. Ἐγίνε ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ἀσώπιο, ἀρκετὰ χρόνια πρὶν νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα,⁴³ καὶ ἐκδό-

42. «διατὶ τὰς μὲν ἄλλας τέχνας καὶ ἐπιστήμας οὕτω μανιωδῶς σπουδάζομεν καί, κατὰ θεωρίαν καὶ κατ' ἐφαρμογὴν αὐτὰς ἀσκοῦντες, προκόπτομεν, τὴν δὲ ἠθικὴν μόνην μέχρι ξηρᾶς θεωρίας μόλις μανθάνοντες, τὴν ἐπὶ τὸ οἰκεῖον ἀντικείμενον ἐφαρμογὴν αὐτῆς, ἐν ᾧ τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς καταστέφομεν μὲ λαμπροὺς ἐπαίνους καὶ ἐγκώμια, τὸ πρακτικὸν ἀποπέμπομεν καὶ ἀπὸ τῶν σπουδαστηρίων καὶ ἀπὸ τῶν βημάτων καὶ ἀπὸ τῶν οἰκογενειῶν καὶ ἀπὸ παντὸς τοῦ πρακτικοῦ βίου ἡμῶν», στὸ ἴδιο, σ. 4.

43. Ὁ Ἀσώπιος μετὰ τὸ 1812, ὅποτε ἔφυγε ἀπὸ τὰ Γιάννενα, περιπλανήθηκε σὲ ἀρκετὰ μέρη τῆς Εὐρώπης, προτοῦ κατασταλάξει στὴν Ἑλλάδα: στὴν Ἰταλία πῆγε γιὰ σπουδές, στὴν Τεργέστη χρημάτισε δάσκαλος τοῦ ἐλληνικοῦ σχολείου (1815-1818), στὴ Γερμανία ἐξακολούθησε τὶς σπουδὲς ἐλληνικῆς φιλολογίας ὡς τὸ 1822. Ἐγκαταστάθηκε κατόπιν στὴν Κέρκυρα, διδάσκοντας στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία ὡς τὸ 1842, ἔτος τῆς ἀφιξῆς του στὴν Ἀθήνα, ὅπου θὰ διδάξει στὸ Πανεπιστήμιον γιὰ 20 χρόνια ἀκόμη. Δὲν εἰμάστε σὲ θέση νὰ ξέρουμε σὲ ποῖο σημεῖο τῆς διαδρομῆς του ἔκανε τὴ μετάφραση —ἴσως στὴν ἀγγλοκρατούμενη Κέρκυρα, ὅπου εἶχε καὶ ἀφθονο χρόνον. Γιὰ σύντομα βιογραφικά, βλ. Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, «Συμπλήρωμα στὰ βιογραφικά τοῦ Κ. Ἀσωπίου», *Ἑλληνικά* 16 (1958-1959), 166-178 καὶ Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Διαχειριστικά μιᾶς ὑποτροφίας σπουδῶν στὴ Δυτικὴ Εὐ-

θηκε, μετὸν τίτλο *Οἰκονομία τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἤτοι κεφαλαίων ἠθικῶν συλλογὴ πρὸς τὸ εὐδαιμόνως ζῆν. Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ*, μετὰ ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ τυπογράφου Ι. Κ. Βλαστοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀνακαλύψει τὸ ξεχασμένο χειρόγραφο. Αὐτὰ γράφονται στὸν σύντομο πρόλογό τοῦ Ἀσώπιου, ὁ ὁποῖος στὴ συνέχεια, διαφοροποιούμενος ἀπὸ τοὺς προηγούμενους μεταφραστές —καὶ μετὰ ἐλαφρῶς ἀμυντικὴ διάθεση—, ἐξηγεῖ ὅτι συναίνεσε τελικῶς στὴν ἔκδοσιν τῆς πολυκαιρισμένης μετάφρασης ἐνὸς συγγράμματος, τὸ ὁποῖο δὲν προσκόμιζε τίποτε τὸ ἰδιαιτέρο («οὐκ ὀλίγα τὴν σήμερον τιαυτὰ βιβλία»), χωρὶς νὰ εἶναι ἐντελῶς ἄχρηστο («τὰ ἐν αὐτῷ περιεχόμενα οὔτε ἐπιβλαβῆ οὔτε ὅλως ἀπόβλητα»).⁴⁴ Ἡ μετριοπαθὴς αὐτὴ δῆλωσις ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴν αὐστηρὴν κριτικὴν τοῦ ἀσχεῖ στὴ μετάφραση τοῦ Βεντότη, ὀδηγούμενος στὸ ἀκραῖο συμπέρασμα ὅτι ἐγίνε «ὑπὸ ἀλλογενοῦς, ὡς εἶοικε, διότι, ἐκτὸς ἄλλων κακιῶν τῆς φράσεως, ἔχει ἀμαρτήματα γλωσσικά, ὅποια ἦτον ἀδύνατον νὰ προέλθωσι παρ' Ἑλληνοῦ, οἷον συμβουλαὶ εἰλικριναί, ἐπεικὴν, ὑπερασπῶνται, πλουτεῖ τὸν τόπον του, τῆς χεῖρας (χῆρας), ἐπισκέπτει, κτλ.».⁴⁵

Ὁ Ἀσώπιος ἐπαναλαμβάνει ὅτι συγγραφέας εἶναι ὁ Chesterfield,⁴⁶ ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει («ὡς θέλουσι»), ὥστόσο δὲν κρύβει τὴν εὐλογία ἀπορία του γιὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἠθικοδιδασκτικὸ ἐγχειρίδιον τοῦ ἀποδίδεται καὶ τίς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν ἐκτὸς γάμου γιό του —ἐνα εἶδος ὀδηγοῦ κοσμικῆς συμπεριφορᾶς μετὰ σκοπὸ τὴ διαμόρφωσίν του σὲ «elegant and polite gentleman, and the accomplished statesman».⁴⁷

ρόπη. Ἡ περιήγηση τοῦ Κων. Ἀσώπιου (1821-1822)», *Προσεγγίσεις στὶς νοσηροποιεῖς τῶν βαλκανικῶν λαῶν, 15ος-20ὸς αἰ.*, Ἀθήνα 1988, σ. 111-129.

44. «Πρὸς τοὺς Ἀναγνώστους», σ. α'-β'. Τὸν πρόλογό του ξεκινᾷ χρησιμοποιοῦντας μιὰ στερεότυπη ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ φράση: «Μέγας πρόλογος εἰς μικρότατον βιβλίον ἤθελεν ἐνθυμίσει τινὰ τὴν παροιμίαν μῦθρον ἐπὶ φακῆ. Πρὸς ἀποφυγὴν λοιπὸν τούτου διὰ βραχέων θέλω ἐξηγήσει τὰ περὶ ἐκδόσεως τοῦ ἀνὰ χεῖρας πονηματίου».

45. Πβ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ἐπαφὲς τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς λογοτεχνίας μετὰ τὴν ἀγγλικὴν (1780-1821)», *ὁ.π.*, σ. 20.

46. Πβ. Νίκος Α. Βέης, «Ὁ Ph. Dormer Stanhope, λόρδος τοῦ Chesterfield, καὶ ὁ Κ. Ἀσώπιος καὶ ὁ Ζακωθηνὸς Γ. Βεντότης», *Ἀρχαιοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, τχ. 3-4 (1947), 82-84, 116-118.

47. Οἱ ἐπιστολὰς ἐκδόθηκαν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Chesterfield ἀπὸ τὸν James Dodsley, ἀδελφὸ τοῦ Robert: *Letters written by the late... Philip Dormer Stanhope, Earl of Chesterfield, to his son Philip Stanhope...*, published by Mrs Eugenia Stanhope from the originals..., τ. 1-2, Λονδίνο, J. Dodsley, 1774. Στὴ δευτέρῃ ἔκδοσιν ὁ τίτλος εἶναι περιεκτικότερος: *Lord Chesterfield's advise to his son on men and manners, or a New system of education, in which the principles of*

Ἐπισημαίνει στὴ συνέχεια ὅτι οἱ ἐπιστολὲς αὐτές, «αἴτινες τοσοῦτον θροῦν ἐποίησαν καὶ τοσοῦτον σκάνδαλον προὔξενησαν διότι, ἐν ᾧ ἐν ταύταις, ὅπως διόλου πάσης ἀληθοῦς ἠθικῆς ἀμελῶν, ὡς μόνως ἀρετὰς συνιστᾷ τὸ ἐπίχαρι τῆς συμπεριφορᾶς καὶ τὸ θεραπευτικὸν τῶν τρόπων, προσπαθῶν νὰ καταστήσῃ τὸν υἱοθετημένον νόθον υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου τοῦ κόσμου καὶ ἐπιδέξιον θηρευτὴν τῶν τερπνῶν», ἔρχονται καταφανῶς σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀνά χεῖρας ἐγχειριδίου, τὸ ὁποῖο θεωρεῖ κράμα ἀνατολικῶν καὶ ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων ἠθικῆς: «ἀπ' ἐναντίας τὰ ἐν τῷ βιβλιαρίῳ τούτῳ ἐνθυμίζουσι πολλὰ τῶν Ἰνδικῶν γνωμικῶν, ὁποῖα ἐν ταῖς ὑπὸ τῶν κυρίων Τυπάλδου καὶ Ἀποστολίδου ἐκδιδομένας ἐκ τοῦ Ἰνδικοῦ μεταφράσει τοῦ μακαρίτου Γαλανοῦ ἀναγινώσκομεν.⁴⁸ Ὑπὸ τοιοῦτον δὲ κάλυμμα ἠθέλησεν ὁ συγγραφεὺς νὰ κρύψῃ τὸ ὄνομά του, ὡς Βραχμάνος συλλογὴν παριστῶν τοῦτο τὸ ἑαυτοῦ συγγραμμάτιον. Ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν ἐνθυμίζουσι τὸν Μῦθον τοῦ Προδίκου, τοὺς Χαρακτῆρας τοῦ Θεοφράστου καὶ τὸν Πίνακα τοῦ Κέβητος».

Ἡ διαφορὰ τὴν ὁποία ὁ Ἀσώπιος ἐπισημαίνει εἶναι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ civilité (civility), συνώνυμη μὲ ἔννοιες ὅπως courtoisie, esprit, goût, manières, politesse,⁴⁹ μὲ τὴν ὁποία ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐφοδιασμένος ὁ κοσμικὸς ἄνθρωπος τῆς αὐτῆς, καὶ τὴν ἠθικοπρακτικὴν διδασκαλία πού ἀπευθυνόταν στὸν ἀπλὸ ἀστό. Καταλληλότερο γιὰ τὰ εὐρύτερα ἀστικά στρώματα ἀπὸ τις κομψὲς ἐπιστολὲς τοῦ Chesterfield, οἱ ὁποῖες σημειωτέον δὲν μεταφράστηκαν στὰ ἑλληνικά, τὸ ἠθικοπρακτικὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Dodsley ἐπελέγη κατ' ἐπανάληψιν ἀπὸ τοὺς ἑλληνες μεταφραστές (χωρὶς ὅμως τὴν ἀνάλογη ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία) σὲ μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη διαχρονία, ἀρχικὰ στὴν περίοδο ἐκκοσμίκευσης τῆς παιδείας, μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν πού χαρακτήρησε τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ,⁵⁰ καὶ στὴ

politeness, the art of acquiring a knowledge in the world, with every instruction necessary to form a man of honour, virtue, taste and fashion are laid down in a plain, easy, familiar manner. The second edition, to which is now added the Marchioness de Lambert's advise to her son, Λονδίνο, Richardson & Urquhart, 1775. Βλ. καὶ Philip Dormer Stanhope Earl of Chesterfield, Briefe an seinen Sohn Philip Stanhope über die anstrengende Kunst ein Gentleman zu werden (ἔκδ. F. Berger), Μόναχο 1983.

48. Πρόκειται γιὰ τὸν εἰσηγητὴ τῆς ἰνδολογίας στὴν Ἑλλάδα, βλ. Maria Burgi-Kyriazi, *Démétrios Galanos. Énigme de la Renaissance orientale*, Παρίσι, Adrien-Maisonneuve, 1984.

49. Γιὰ τις ἔννοιες αὐτές καὶ τὰ σχετικὰ ἔργα, βλ. Alain Montadon (ἔκδ.), *Dictionnaire raisonné de la politesse et du savoir-vivre, du Moyen Âge à nos jours*, Παρίσι, Seuil, 1995.

50. Π. Κονδύλης, ὁ.π., σ. 173.

συνέχεια γιὰ νὰ συντηρηθοῦν τὰ «πατροπαράδοτα», «ἐθνικά» ἀναγκώ-
σματα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

[R. DODSLEY], 1750

Application

Idleness is the parent of want and of pain; but the labour of virtue bringeth forth pleasure. The hand of diligence defeateth want; prosperity and success are the industrious man's attendants. Who is he that hath acquired wealth, that hath risen to power, that hath clothed himself with honour, that is spoken of in the city with praise, and that standeth before the king in the counsel? even he that hath shut out idleness from his house; and hath said unto Sloth, thou art mine enemy. He riseth up early, and lieth down late; he exerciseth his mind with contemplation, and his body with action; and preserveth the health of both.

[...], 1760

Du Travail

La paresse est inséparable de l'indigence et de la peine; mais le travail de la vertu ne donne que de l'agrément. L'activité laborieuse et la puissante main du travail terrassent le besoin: la prospérité, le succès accompagnent toujours l'industrie. Quel est le mortel qui a vu les trésors s'accumuler dans ses coffres, qui s'est habillé superbement, dont on parle honorablement dans la ville, qui assiste aux conseils des Rois? C'est lui qui a banni de sa maison la paresse et qui a dit à l'indolence: loin le moi, mortelle ennemie. Il se leve la matin et se couche tard; il exerce son esprit à la contemplation, son corps à l'action et il conserve ainsi tous deux en santé.

[Γ. ΒΕΝΤΟΤΗΣ], 1782

Περὶ Ἐργασίας

Ἡ ὀκνηρία εἶναι ἀχώριστος σύντροφος τῆς πτωχείας καὶ τοῦ μόχθου, ἀλλ' ἡ πρᾶξις τῆς ἀρετῆς εἶναι νόστιμος. Ἡ ἐργατικὴ ἐνέργεια καὶ ἡ ἰσχυρὰ χεὶρ τῆς ἐργασίας κατακρημνίζουσι τὴν ἔνδειαν, ἡ εὐτυχία καὶ τὰ καλὰ ἀποτελέσματα συνοδεύουσι πάντοτε τὸν ἀγῶνα. Ποῖος εἶναι ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος ὅπου εἶδε συναθροισμένους τοὺς θησαυροὺς εἰς τὰ κιβώτιά του; ὅπου ἐνδύθη πλουσίως; περὶ τοῦ ὁποίου μὲ μεγάλην τιμὴν ὀμιλεῖ πᾶσα ἡ πολιτεία; ὅπου εἶναι παρὼν εἰς τὰ συμβούλια τῶν βασιλέων; τοῦτος εἶναι ἐκεῖνος ὅπου ἐδίωξεν ἀπὸ τὸν οἶκον του τὴν ὀκνηρίαν, εἶπε τῇ ἀπονίᾳ, μακρὰν ἀπὸ ἐμὲ θανάσιμῃ ἐχθρῆ. Οὗτος ἐγείρεται πρῶτῃ καὶ κλίνει εἰς τὴν στρωμνὴν ἐσπέρας καὶ βραδέως· οὗτος γυμνάζει τὸ πνεῦμα του εἰς τὴν θεωρίαν καὶ τὸ σῶμα του εἰς τὴν ἐνέργειαν καὶ οὕτω διατηρεῖ καὶ τὰ δύο ἐν ὑγείᾳ.

ΣΠ. ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, 1802

Περὶ Φιλοπονίας

Τὴν ὀκνηρίαν πάντοτε ἡ πενία συνοδεύει· ἡ ἄσκησις τῶν ἀρετῶν γεννᾷ εὐχαρίστησιν καὶ χαρὰν. Ἡ φιλοπονία δὲν ἀφίνει τινὰ νὰ ὑποφέρει ἀνάγκην, εὐτυχῆς ἐκβασίς συντροφουεὶ πάντοτε τὴν ἐπιμέλειαν. Ποῖος ἀπὸ τοὺς θνητοὺς κυριεῖται θησαυρῶν; ποῖος εἶναι μεγαλοπρεπῶς ἐνδεδυμένος; περὶ ποίου μὲ σέβας ὅλη ἡ πόλις διαλέγεται; ποῖος

είναι παρών εις τὰς βουλάς τῶν βασιλέων; ὅς τις ἐδίωξεν ἀπὸ τὸν οἶκον του τὴν ὀκνηρίαν καὶ ῥαθυμίαν· ὅς τις εἶπε τῇ ἀμελείᾳ: ἔξελθε τῆς κατοικίας μου θανάσιμε ἐχθρὲ! Αὐτὸς σηκώνεται ταχύ, πλαγιάζει ἀργά. Μὲ τὸν λογισμὸν τοῦ νοῦς καὶ μὲ τὴν ἄσκησιν τοῦ σώματος ἀμφοτέρα φυλάττει σῶα.

ΙΩ. ΜΑΝΙΑΡΗΣ, 1833 *Περὶ τῆς Ἐνασχολήσεως*

Ἡ ὀκνηρία εἶναι ὁ πατὴρ τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς χρείας· ἀλλ' ὁ κόπος προξενεῖ παρηγορίαν καὶ ἡδονὴν εἰς τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα. Μία χεὶρ ἐργατικὴ ἀφανίζει τὰς χρείας· ἡ προκοπὴ καὶ ἡ εὐτυχία εἶναι ἡ προσδοκία τοῦ βιομηχανοῦς ἀνθρώπου. Τίς εἶναι ἐκεῖνος, ὅς τις ἐσύναξε τόσα πλοῦτη καὶ ἔγινε δυνατὸς καὶ εἶναι γεμᾶτος τιμῆν διὰ τὸν ὁποῖον ὀμιλοῦσι μὲ ἔπαινον πολὺν εἰς τὴν αὐλήν, ὅς τις παρρησιάζεται εἰς τὸ συμβούλιον ἐνώπιον τοῦ βασιλέως; Αὐτὸς εἶναι ἐκεῖνος ὅς τις ἐδίωξεν ἀπὸ τὴν οἰκίαν του τὸν ὀκνηρὸν καὶ εἶπε πρὸς αὐτὸν («Σὺ εἶσαι ὁ ἐχθρὸς μου»). Ἐγείρεται πρῶτὴ τὴν αὐγὴν, πλαγιάζει ἀργὰ τὴν ἐσπέραν καὶ φυλάττει τὸν νοῦν του ἐνασχολημένον εἰς τὸ νὰ σκοπεύῃ καὶ τὸ ὑποκείμενόν του εἰς γύμνασιν καὶ οὕτω διατηρεῖ τὴν ὑγίαν ἀμφοτέρων.

ΙΩ. ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ, 1848 *Φιλοπονία*

Ἡ μὲν ἀργία γεννᾷ τὴν ἀπορίαν καὶ καχεξίαν, ἡ δὲ φιλοπονία φέρει τὴν ὠφέλειαν καὶ εὐεξίαν καὶ ἀνάπαυσιν· ἡ μὲν ἐπιμέλεια μὲ τὴν δραστηκὴν τῆς χεῖρα θανατῶνει τὴν ἔνδειαν, ἡ δὲ εὐτυχία καὶ ἀφθονία εἶνε πιστοὶ τῆς φιλεργίας σύντροφοι. Τίς ἀπέκτησε πλοῦτη; τίς κατέστη δυνατὸς; τίς ἔνδοξος; τίνα ἐπαινοῦσι καθ' ἕλην τὴν πόλιν; καὶ ποῖος παρεδρεύει παρὰ τὸν βασιλέα εἰς τὸ συμβούλιον; αὐτὸς ἐκεῖνος, ὅστις τὴν μὲν ἀργίαν ἐξώρισε μακρὰν τῆς οἰκίας του, πρὸς δὲ τὴν ὀκνηρίαν εἶπεν ἐντόνως, «Φύγε μακρὰν ἀπ' ἐμοῦ, εἶσαι ἐχθρὰ μου». Αὐτὸς ἐγείρεται τὸ βαθὺ πρῶτὴ καὶ πλαγιάζει ἐξώρας, ἐκτρέφει μὲν τὸ πνεῦμα του διὰ τῆς μελέτης, διατηρεῖ δὲ τὰς δυνάμεις του διὰ μετρίας γυμνάσεως καὶ οὕτως ἀπολαύει τὴν ὑγίαν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος.

Κ. ΑΣΩΠΙΟΣ, 1850 *Ἐνασχόλησις*

Ἡ ἀργία εἶναι μήτηρ τῆς χρείας καὶ τῆς θλίψεως· ἡ δὲ ἐνάρετος ἐνασχόλησις φέρει χαρὰν καὶ εὐφροσύνην. Αἱ χεῖρες τοῦ φιλοπόνου ἀπομακρύνουσι τὴν ἔνδειαν· ἡ εὐτυχία παρακολουθεῖ τὸν δραστήριον καὶ φιλεργὸν ἄνθρωπον. Ὁ βαθύπλοτος ἐκεῖνος ἄνθρωπος, ὁ περιβεβλημένος τιμῆν καὶ δόξαν, ἐκ τῶν ἐπαίνων τοῦ ὁποῖου ἀντηχεῖ ὅλη ἡ πόλις, καὶ ὅστις παραστέκει εἰς τὸ συμβούλιον τοῦ βασιλέως, τίς εἶναι; Αὐτὸς εἶναι ἐκεῖνος ὅστις ἐμπόδισεν εἰς τὴν ἀργίαν τὴν ἐπὶ τῆς οἰκίας του εἴσοδον, καὶ ὅστις εἶπεν εἰς τὴν ὀκνηρίαν *εἶσαι ἐχθρὸς μου*. Ἐνωρὶς ἐξυπνίζεται ὁ τοιοῦτος, καὶ βραδέως πλαγιάζει· γυμνάζει τὴν ψυχὴν του διὰ τῆς μελέτης, τὸ σῶμά του διὰ τῆς ἐργασίας, διασώζων καὶ τὰ δύο ἐν ὑγείᾳ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

Σημ. Τὸ *credo* τοῦ *homo economicus* στὸ πρωτότυπο, στὴ γαλλικὴ μετάφραση τοῦ 1760, καὶ στίς ἑλληνικὰς διαδοχικὰς μεταφράσεις.